

Γεωγραφίες

Γεωγραφίες, Τεύχος 41, 2023

**ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΑΓΓΛΟΦΩΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ ΓΙΑ
ΤΗΝ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ
ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ: ΑΙΤΙΕΣ ΔΙΑΔΟΣΗΣ,
ΝΟΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ ΚΑΙ ΑΠΩΣΕΙΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ**

Ρεβέκα Γκέρατς

ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΑΓΓΛΟΦΩΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ: ΑΙΤΙΕΣ ΔΙΑΔΟΣΗΣ, ΝΟΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ ΚΑΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ

Ρεβέκα Γκέρατς¹

Εισαγωγή

Πλέον η ατζέντα της Οικονομικής Γεωγραφίας, εκτός από θέματα οικονομικής μεγέθυνσης και ανάπτυξης συμπεριλαμβάνει και την ανθεκτικότητα (Pike, Dawley και Tomaney 2010· Martin 2012), η οποία έχει προσελκύσει ιδιαίτερος το επιστημονικό ενδιαφέρον την τελευταία εικοσαετία, όπως αυτό τεκμηριώνεται από τη σημαντική ερευνητική και συγγραφική δραστηριότητα που έχει αναπτυχθεί στο πεδίο. Ειδικότερα η περιφερειακή ανθεκτικότητα έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης σε πλήθος ερευνητικών δικτύων, όπως το Research Network on Building Resilient Regions,¹ εκδόσεις βιβλίων μεταξύ των οποίων το *Handbook on Regional Economic Resilience* (Bristow και Healy 2020) αλλά και σε μία σειρά ειδικών τευχών σε διεθνή επιστημονικά περιοδικά όπως το *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* (vol. 3 (1), 2010· vol. 8 (2), 2015), το *Regional Studies* (vol. 48 (11), 2014· vol. 50 (4), 2016· vol. 52 (6), 2018) και το *The Annals of Regional Science* (vol. 60 (2), 2018). Ενδεικτικό της απήχησης της έννοιας είναι και ο αυξανόμενος αριθμός δημοσιεύσεων με τον αντίκτυπό τους, όπως αυτός αποτυπώνεται στις αντίστοιχες ετεροαναφορές τα τελευταία χρόνια. Οι Fröhlich και Hassink (2018), διεξάγοντας μία εκτενή βιβλιομετρική ανάλυση για τον όρο «περιφερειακή ανθεκτικότητα» σε ευρετηριακές βιβλιογραφικές βάσεις δεδομένων της πλατφόρμας Web of Science, εντοπίζουν 193 δημοσιεύσεις οι οποίες συνυπολογίζοντας ετεροαναφορές σε αυτές από άλλες δημοσιεύσεις ανέρχονται σε 1.489. Εξετάζοντας μάλιστα τη διαχρονική τους εξέλιξη, διαπιστώνουν άνθηση της βιβλιογραφίας μετά τη χρηματοοικονομική κρίση του 2007-2009 και συγκεκριμένα αύξηση των ετήσιων αναφορών του όρου περιφερειακή ανθεκτικότητα μεγαλύτερη από 300% την περίοδο 2010-2017, καταδεικνύοντας την ιδιαίτερη σημασία που άρχισε να προσλαμβάνει η έννοια. Οι Gong κ.ά. (2020) εκτιμούν ότι το ενδιαφέρον για την ανθεκτικότητα θα αυξηθεί ακόμη περαιτέρω μετά το ξέσπασμα της πανδημίας Covid-19 που διαμορφώνει πρωτόγνωρες συνθήκες προϊούσας κοινωνικοοικονομικής κρίσης επιδεινώνοντας τις διαπεριφερειακές ανισότητες καθώς ο γεωγραφικός αντίκτυπος της πανδημίας είναι άνισος με τις λιγότερο ανθεκτικές περιοχές να επιβαρύνονται περισσότερο (Bailey κ.ά. 2020· European Commission 2021)²

1. Υποψήφια διδάκτορας, Πανεπιστήμιο Πατρών, gkerats@upatras.gr

2. Βλέπε <https://www.macfound.org/networks/research-network-on-building-resilient-regions>

3. Σύμφωνα με την έκθεση «Employment and Social Developments in Europe 2021» οι απώλειες θέσεων εργασίας λόγω της πανδημίας υπήρξαν πέντε φορές μεγαλύτερες στις αγροτικές έναντι των αστικών περιοχών σε επίπεδο ευρωπαϊκών κρατών, με τις μεσογειακές περιοχές και τους εργαζομένους στον τουριστικό κλάδο να πλήττονται συγκριτικά περισσότερο.

Ένας ακόμη παροδικός όρος; Αιτίες διάδοσης της περιφερειακής ανθεκτικότητας

Αναζητώντας τις αιτίες για τη μεγάλη απήχηση της έννοιας στο πεδίο της οικονομικής γεωγραφίας και της περιφερειακής επιστήμης, αναμφίβολα η χρηματοοικονομική κρίση και η μετέπειτα αστάθεια σε οικονομικό αλλά και πολιτικό επίπεδο υπήρξε ένας από τους καθοριστικούς λόγους, όχι όμως και ο πρωταρχικός (Pike, Dawley και Tomaney 2010· Boschma 2015). Μία σειρά αρνητικών γεγονότων που είχαν προηγηθεί στις ΗΠΑ, όπως η τρομοκρατική επίθεση της 11ης Σεπτεμβρίου (2001), ο τυφώνας Κατρίνα (2005) και το κλείσιμο μεταποιητικών μονάδων και στρατιωτικών βάσεων (2000) που προκάλεσαν μαζικές απώλειες θέσεων εργασίας είχαν ήδη παρακινήσει το ενδιαφέρον σε χωρικές πτυχές της ανθεκτικότητας ως μία πρώτη προσπάθεια της επιστημονικής κοινότητας να ερμηνεύσει την αντίδραση κυρίως μητροπολιτικών περιοχών στις εξελίξεις αυτές (Pike, Dawley και Tomaney 2010· Cretney 2014). Εκτός από τα προαναφερθέντα γεγονότα, ο Martin (2012: 2) επισημαίνει μεταξύ των παραγόντων που προσέλκυσαν το ενδιαφέρον των οικονομικών γεωγράφων, την επιρροή τους από τις εξελίξεις σε κλάδους όπως η οικολογία που αξιοποίησε την ανθεκτικότητα για την ερμηνεία των αντιδράσεων οικοσυστημάτων και κοινωνικο-οικολογικών συστημάτων σε διαταραχές, αλλά και από την αυξανόμενη σπουδαιότητα της εξελικτικής προσέγγισης που αναγνωρίζει τον καθοριστικό ρόλο ισχυρών σοκ στη διαχρονική μεταβολή του οικονομικού τοπίου. Επιπλέον υπογραμμίζει τη σημασία της χρηματοοικονομικής κρίσης και της επακόλουθης ύφεσης

με τις αυστηρές δημοσιονομικές πολιτικές λιτότητας που επιβλήθηκαν σε πολλές χώρες. Η ανάγκη ερμηνείας των άνισων συνεπειών της Μεγάλης Ύφεσης σε διακρατικό και υποεθνικό επίπεδο, αλλά και της ετερογένειας ως προς την ικανότητα των περιοχών να την αντιμετωπίσουν, κινητοποίησε την έρευνα για την ανθεκτικότητα ως την κατάλληλη έννοια στην αναζήτηση τόσο των αιτιών και των περιοχών που επλήγησαν με μεγαλύτερη σφοδρότητα από άλλες όσο και για τον τρόπο ανάκαμψής τους (Wink 2014· Di Caro και Fratesi 2018). Εκτός από τον ανομοιογενή γεωγραφικά αντίκτυπο, πολλοί ακαδημαϊκοί τονίζουν την ιδιαιτερότητα της τελευταίας χρηματοοικονομικής κρίσης σε σχέση με τις προηγούμενες εξαιτίας της ιδιάζουσας διττής φύσης της ως μίας οικονομικής και ταυτόχρονα λόγω κλιματικής αλλαγής περιβαλλοντικής κρίσης, γεγονός που συμβάλλει στην αναγνώριση της σημασίας του ευρύτερου οικονομικού, κοινωνικού και οικολογικού πλαισίου της ανάπτυξης και παρακινεί νέες κατευθύνσεις στη μελέτη των παραγόντων που καθιστούν μία περιφέρεια ανθεκτική (Hudson 2010· Donald και Gray 2019). Ο Cooke (2017: 49), πλην του διφυή χαρακτήρα της κρίσης, συγκαταλέγει στις μείζονες προκλήσεις που συνέβαλαν στη διάδοση της ανθεκτικότητας στις κοινωνικές επιστήμες και την οικονομική γεωγραφία, τη δημογραφική γήρανση, τους αποτυχημένους χειρισμούς της νεοφιλελεύθερης διακυβέρνησης που στηρίχθηκε στην αυτορρύθμιση των αγορών, καθώς και μία σειρά από υγειονομικές, διατροφικές αλλά και τρομοκρατικές κρίσεις.

Αναπτύσσοντας τη δική τους ερμηνεία για τη δημοφιλία του όρου στη δεδομένη χρονική συγκυρία, οι Christopherson, Michie και Tyler

(2010: 3) αναφέρονται στο «γενικευμένο σύγχρονο αίσθημα αβεβαιότητας και ανασφάλειας». Οι περιφερειακές οικονομίες διανύουν μία πρωτόγνωρη περίοδο γεμάτη διακυμάνσεις και πολυάριθμες προκλήσεις με αποτέλεσμα να κατατρώχονται από διάχυτη ανησυχία για την εξέλιξη κοινωνικοοικονομικών αλλά και περιβαλλοντικών ζητημάτων (Christopherson, Michie και Tyler 2010· Hudson 2010). Επιπρόσθετα εξαιτίας της παγκοσμιοποίησης οι σημερινές ανοικτές οικονομίες χαρακτηρίζονται από αυξημένη αλληλεξάρτηση, γεγονός που τις καθιστά εξαιρετικά συνδεδεμένες, παράλληλα όμως περισσότερο ευάλωτες σε κρίσεις που ενώ συμβαίνουν σε μία συγκεκριμένη περιοχή διαχέονται άμεσα σε ολόκληρο τον πλανήτη λόγω αλληλεπιδράσεων (Christopherson, Michie και Tyler 2010· Pike, Dawley και Tomaney 2010· Hudson 2010). Μέσα σ' ένα περιβάλλον το οποίο αλλάζει διαρκώς, η ανθεκτικότητα αναδείχθηκε ως ένα ιδανικό πλαίσιο ανάλυσης για την ερμηνεία των ετερογενών αντιδράσεων και τρόπων αντιμετώπισης που επιδεικνύουν οι περιοχές ενόψει απρόσμενων και ραγδαίων μεταβολών και προκλήσεων με άνισες επιπτώσεις (Pike, Dawley και Tomaney 2010). Σύμφωνα μάλιστα με τον Martin (2018: 858, 859) δεν πρόκειται για έναν ακόμη όρο του συρμού, παροδικό, που σύντομα η δημοφιλία του θα εξασθενήσει αλλά για ένα νέο τρόπο σκέψης που αποτυπώνει κρίσιμες πτυχές της διαδικασίας περιφερειακής ανάπτυξης υπό συνθήκες αστάθειας συμβάλλοντας στην κατανόηση της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης.

Το περιεχόμενο της περιφερειακής ανθεκτικότητας και η νοηματοδό-

τηση ως ερμηνευτικό πλαίσιο της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης

Ωστόσο η ευρεία διάδοση και χρήση του όρου της ανθεκτικότητας στην οικονομικο-γεωγραφική σκέψη δεν συνεπάγεται και «εμβρίθεια», όπως επεσήμανε ο Martin (2018: 840). Προβληματισμοί και ζητήματα που χρήζουν αποσαφήνισης και περαιτέρω διερεύνησης εξακολουθούν εισέτι να εγείρονται για τον τρόπο που οι γεωγράφοι χρησιμοποιούν την ανθεκτικότητα μεταξύ των οποίων και η απουσία αμοιβαία αποδεκτού ορισμού, θεωρητικής θεμελίωσης και μεθοδολογίας μέτρησης (Pike, Dawley και Tomaney 2010· Martin και Sunley 2015). Άλλωστε πρόκειται για μία έννοια που χαρακτηρίστηκε «ελατή» από τους Christopherson, Michie και Tyler (2010: 3) υποδηλώνοντας ότι είναι πολυμορφική και επιδέχεται πολλών ερμηνειών γιατί η σημασία της διαπλάθεται διαφορετικά ανά άτομο, ενώ οι Pendall, Foster και Cowell (2010: 72, 80) τη συγκαταλέγουν ανάμεσα στις «ασαφείς και αφηρημένες έννοιες» των σύγχρονων προσεγγίσεων της οικονομικής γεωγραφίας για τις οποίες έγραψε η Markusen (2003: 702), διαπιστώνοντας αδυναμία μονοσήμαντου προσδιορισμού και δυσκολία μεθερμηνείας της σε πρακτικούς όρους στις κοινωνικές επιστήμες.

Προσπαθώντας να εξηγήσουν πού οφείλεται η ασάφεια της περιφερειακής ανθεκτικότητας, οι Simmie και Martin (2010: 28) εντοπίζουν διαφορούμενα σημεία που προκαλούν σύγχυση. Αφορά η ανθεκτικότητα αποκλειστικά την ικανότητα ανάκαμψης ή συμπεριλαμβάνει και το βαθμό ευπάθειας μιας περιοχής έναντι διαταραχών; Εξετάζει μόνο την ικανότητα μίας περιοχής να διατηρήσει παρά το σοκ

τη δομή της ή και την ικανότητά της να την αλλάξει προκειμένου να ανταποκριθεί; Παραμένει σταθερή η ανθεκτικότητα στο χρόνο ή παράλληλα με τις διαρθρωτικές μεταβολές σε μία περιοχή αλλάζει και εξελίσσεται και η ίδια; αλλά και ύπαρξη δύο εννοιολογήσεων, της μηχανικής και της οικολογικής ανθεκτικότητας που εστιάζουν στην επιστροφή σε μία μοναδική ή στη μετατόπιση σε πολλαπλές ισορροπίες. Η εξελικτική στροφή στην οικονομική γεωγραφία συνετέλεσε σε μία ακόμη εννοιολόγηση, την προσαρμοστική ανθεκτικότητα, που σε αντίθεση με τις αρχικές δεν την αντιμετωπίζει ως μία μετρήσιμη επιτυχανόμενη επίδοση αλλά ως μία μεταβαλλόμενη διαδικασία συνεχούς ανάπτυξης (Pendall, Foster και Cowell 2010) παρακινώντας νέους τρόπους ερμηνείας της περιφερειακής αλλαγής. Απορρίπτοντας τη συλλογιστική των προσεγγίσεων ισορροπίας προτάσσει μία διαφορετική οπτική στη δυναμική των περιφερειακών οικονομιών και ειδικότερα στην κατανόηση της ικανότητας προσαρμογής τους στην αλλαγή, η οποία επικεντρώνεται στις μακροχρόνιες διαδικασίες που σχετίζονται με το μετασχηματισμό τους και το σχεδιασμό νέων διαδρομών ανάπτυξης λαμβάνοντας υπόψη ανθρώπινη δράση, σχέσεις, ιστορικές αλλά και θεσμικές πτυχές (Boschma 2015· Martin 2018). Στο πλαίσιο αυτό πλήθος ακαδημαϊκών προσπάθησαν να ορίσουν την περιφερειακή ανθεκτικότητα, ωστόσο ο πιο ολοκληρωμένος μέχρι σήμερα ορισμός με εφαρμογή στα κοινωνικοοικονομικά συστήματα διατυπώθηκε από τους Martin και Sunley (2015: 13):

Περιφερειακή Οικονομική Ανθεκτικότητα είναι η ικανότητα μίας περιφερειακής ή τοπικής οικονομίας να αντισταθεί ή να ανακάμψει από

αγοραίες, ανταγωνιστικές και περιβαλλοντικές διαταραχές στη διαδρομή ανάπτυξής της, εάν είναι απαραίτητο με το να υποβάλλεται σε προσαρμοστικές αλλαγές στις οικονομικές της δομές και στις κοινωνικές και θεσμικές της ρυθμίσεις, έτσι ώστε να διατηρήσει ή να αποκαταστήσει την προηγούμενη αναπτυξιακή της διαδρομή, ή να μεταβεί σε μία νέα βιώσιμη διαδρομή που χαρακτηρίζεται από μία πληρέστερη και περισσότερο παραγωγική χρήση των φυσικών, ανθρώπινων και περιβαλλοντικών της πόρων.

Πέντε χρόνια αργότερα θα αντικαταστήσουν το επίθετο «πληρέστερη» που προσδιορίζει τη χρήση των πόρων μίας περιφερειακής οικονομίας ως συνέπεια της ανθεκτικότητας με «περισσότερο δίκαιη», αναγνωρίζοντας τον κρίσιμο αντίκτυπο των διαταραχών σε ζητήματα αναδιανομής και άνισης περιφερειακής ανάπτυξης (Martin και Sunley 2020). Ειδικότερα χαρακτηρίζοντας την περιφερειακή ανθεκτικότητα ως μία «αναδρομική διαδικασία», οι Martin και Sunley (2020: 16) τονίζουν την ισχυρή σχέση αλληλεξάρτησης που υφίσταται μεταξύ περιφερειακής ανάπτυξης και περιφερειακής ανθεκτικότητας υπό την έννοια ότι τα δομικά χαρακτηριστικά που διαμορφώνονται από την ανάπτυξη μίας περιφέρειας στο παρελθόν επηρεάζουν την ανθεκτικότητά της στο παρόν και αντίστοιχα ο τρόπος ανάκαμψης μίας περιφερειακής οικονομίας από κλυδωνισμούς μπορεί να προκαλέσει διαρθρωτικές αλλαγές και επανοργάνωση στον τρόπο λειτουργίας της επηρεάζοντας την ανθεκτικότητά της σε μελλοντικές διαταραχές. Με άλλα λόγια η ανθεκτικότητα μίας περιφερειακής οικονομίας σχετίζεται με το δυναμισμό της, την πο-

ρεία ανάπτυξης που έχει διαγράψει, αλλά και ο τρόπος που η περιφέρεια αντιμετωπίζει και ξεπερνά το σοκ έχει αντίκτυπο στη μακροχρόνια αναπτυξιακή της διαδρομή, είτε ενδυναμώνοντάς τη είτε επισπεύδοντας την αλλαγή της, καθώς μία οξεία διαταραχή μπορεί να έχει θετικές ή αρνητικές υστερητικές επιδράσεις στην αναπτυξιακή της πορεία μέσω σημαντικών μεταβολών που επιφέρει στη δομή και λειτουργία μίας περιφερειακής οικονομίας (Martin 2012). Επομένως, η διαφορετική ανθεκτικότητα μεταξύ περιφερειών είναι δυνατόν μέσω της διαμορφωτικής δύναμης που έχουν οι διαταραχές στην αναπτυξιακή διαδρομή και στο πρότυπο ανάπτυξης μίας περιοχής, να επιδρά στην άμβλυνση ή όξυνση των περιφερειακών ανισοτήτων. Ταυτόχρονα εξαιτίας μετακινήσεων παραγωγικών συντελεστών από περιοχές μικρότερης ανθεκτικότητας σε περιοχές μεγαλύτερης ανθεκτικότητας μπορεί να προκύπτουν και διαπεριφερειακές αλληλεπιδράσεις (Martin και Sunley 2020: 25).

Γι' αυτό και ο Martin (2018: 839) αναφέρεται σε μία «Οικονομική Γεωγραφία της Ανθεκτικότητας» που δεν περιορίζεται απλώς στην ενσωμάτωση της έννοιας σ' ένα οικονομικο-γεωγραφικό πλαίσιο αλλά και στη διερεύνηση του αντίκτυπου των διαταραχών και της ανθεκτικότητας στη διαμόρφωση του οικονομικού χώρου. Όπως επισημαίνουν οι Simmie και Martin (2010: 27), στην αναπτυξιακή πορεία μίας περιφερειακής οικονομίας παρεμβάλλονται συχνά κλυδωνισμοί όπως υφέσεις, τεχνολογικοί νεωτερισμοί, πολιτική αστάθεια και άλλα παρεμφερή γεγονότα, που προκαλούν τριγμούς και την ανακόπτουν. Πρόκειται για μία «διαδικασία ευεπίφορη σε σοκ», όπως περιγράφει την άνιση γεωγραφική ανάπτυξη ο Martin (2018:

840), και μόνο μέσα από τη θεώρησή της εντός αυτού του πλαισίου, η ανθεκτικότητα αποκτά νόημα για την οικονομική γεωγραφία. Οι κρίσεις και οι διαταραχές ανεξαρτήτως χωρικής κλίμακας στην οποία συμβαίνουν είναι σπάνια γεωγραφικά ουδέτερες. Κατά συνέπεια η ανθεκτικότητα αναδεικνύεται ως μία χρήσιμη έννοια για την κατανόηση των τρόπων αντίδρασης και ανάκαμψης των περιφερειακών οικονομιών αλλά και τη διαμορφωτική επιρροή που ασκούν αυτά τα σοκ στην περιφερειακή αναπτυξιακή διαδικασία και κατ' επέκταση στην ύπαρξη και τη συνέχιση περιφερειακών ανισοτήτων (Martin και Sunley 2015· Martin 2018, 2012).

Οι απόψεις κριτικής και τα επιχειρήματα αναίρεσης

Η ασάφεια της έννοιας σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η περιφερειακή ανθεκτικότητα δεν αποτέλεσε εξαρχής μία συνεκτική θεωρητική κατασκευή με επαληθεύσιμες υποθέσεις, προκάλεσε επιφυλάξεις αλλά και οξεία κριτική για την καταλληλότητά της στην οικονομική γεωγραφία (Evenhuis 2017· David 2018). Αρχικά οι κριτικές στράφηκαν στην υπόθεση της ισορροπίας –μοναδικής ή πολλαπλής– στην οποία στηρίζεται η πλειοψηφία των μοντέλων περιφερειακής ανθεκτικότητας, αντιβαίνοντας στο βασικό θεώρημα της εξελικτικής οικονομικής γεωγραφίας περί αέναης εξέλιξης των γεωγραφικών τοπίων. Επισημαίνοντας την πολυπλοκότητα και την ποικιλομορφία των περιφερειακών οικονομιών που διαρκώς αλλάζουν και εξελίσσονται, πολλοί ερευνητές αμφισβήτησαν την εμπειρική βασιμότητα της στατικής ισορροπίας ως ασύμβατη με ιδέες της εξελικτικής προσέγγισης, όπως η

«εξάρτηση από την προηγούμενη διαδρομή που έχει ακολουθηθεί (path dependence)» και ο «εγκλωβισμός (lock-in)» (Hassink 2010· Simmie και Martin 2010). Η κυριότερη όμως κριτική που ασκήθηκε στις αναλύσεις περιφερειακής ανθεκτικότητας αφορά την αδυναμία αναγνώρισης του κρίσιμου ρόλου της κρατικής εξουσίας στην ανταπόκριση μιας περιοχής σε διαταραχές, με αποτέλεσμα η έννοια να αποδοκιμάζεται ως «αποπολιτικοποιημένη» (Martin και Sunley 2015: 9), «αντικρατική» (Swanstrom 2008: 15· Hassink 2010: 54) και συνυφασμένη με τη νεοφιλελεύθερη ιδεολογία (Walker και Cooper 2011· MacKinnon και Derickson 2013· Cretney 2014). Οι επικριτές βασίστηκαν στις οικολογικές προσεγγίσεις της ανθεκτικότητας και τις ιδέες της Θεωρίας Πολύπλοκων Προσαρμοστικών Συστημάτων (ΠΠΣ) που αντηχούν τα σχετικά μοντέλα, τα οποία μεταφέροντας χωρίς σαφήνεια τον τρόπο σκέψης της οικολογίας στα ανθρώπινα συστήματα καταλήγουν σε αστοχίες. Ειδικότερα ερμηνεύοντας τις πόλεις και περιοχές βάσει των νόμων της φύσης, τις αντιμετωπίζουν ως αυτόνομα κοινωνικο-οικολογικά συστήματα που αντιγράφουν τα οικοσυστήματα, ανεπηρέαστα από κινήσεις κεφαλαίου και κρατικές παρεμβάσεις. Με βασική υπόθεση ότι η ικανότητα προσαρμογής προκύπτει από την αυτοοργάνωση των μερών του συστήματος απουσία κεντρικού ελέγχου, όπως προτάσσει η Θεωρία ΠΠΣ, τα μοντέλα οικολογικής ανθεκτικότητας αποδίδουν μειωμένο ρόλο στο κράτος ως προς τη διαμόρφωση της ανθεκτικότητας θεωρώντας ουδέτερες τις επιλογές του ενώ προάγουν μορφές διακυβέρνησης που στηρίζονται σε συναινετικούς μηχανισμούς λήψης αποφάσεων και δίκτυα (Swanstrom 2008: 15).

Ωστόσο η καταναγκαστική επιλογή μεταξύ ετερόκλητων και ασυμβίβαστων αποτελεσμάτων για την επίτευξη της ανθεκτικότητας στα ανθρώπινα συστήματα συντελεί πάντα σε πολιτικές αντιπαραθέσεις εφόσον κάποιοι επωφελούνται και άλλοι επιβαρύνονται (Swanstrom 2008: 19). Υποβαθμίζοντας τη σημασία του κράτους και των συγκρούσεων, η ανθεκτικότητα καθίσταται «συντηρητική» όταν χρησιμοποιείται στις κοινωνικές επιστήμες καθώς ευνοεί την αποκατάσταση του προηγούμενου καθεστώτος (Swanstrom 2008: 16· MacKinnon και Derickson 2013: 254). Η επιδίωξη επανόδου στην πρότερη κατάσταση, που εκλαμβάνεται ως μία θέση ισορροπίας του συστήματος, εκφράζει υπόρρητα την «επιστροφή στην κανονικότητα». Σε νεοφιλελεύθερους όρους, αυτό συνεπάγεται αποδοχή του προηγούμενου καπιταλιστικού συστήματος και των χαρακτηριστικών του, όπως η ελεύθερη λειτουργία της αγοράς, ως επιτυχή (Martin και Sunley 2015: 9). Κατ' επέκταση επιδιώκεται και η επαναφορά των υφιστάμενων κοινωνικών σχέσεων ως «αρμονικών», υποκρύπτοντας έτσι ζητήματα άνισης κατανομής των πόρων και συνεπαγόμενων κοινωνικών ανισοτήτων (MacKinnon και Derickson 2013: 259). Επιπλέον αναπαράγοντας νεοφιλελεύθερες πρακτικές αυτοοργάνωσης ως ανταπόκριση στις προκλήσεις, η ανθεκτικότητα εμπλέκεται σε τρόπους διακυβέρνησης που στηρίζουν τον καπιταλισμό. Μέσω της θεώρησης των ΠΠΣ, πηγές ανθεκτικότητας ανάγονται η χωρική κλίμακα και η τοπική προσαρμογή, αποκομμένες από ευρύτερες διεργασίες κεφαλαιακής και κρατικής ρύθμισης, εξωραϊζοντας τοιουτοτρόπως τις άνισες συνέπειές τους και προωθώντας νεοφιλελεύθερες πολιτικές αστικής και περιφερειακής ανάπτυξης (MacKinnon και

Derickson 2013· Evenhuis 2017).

Στον αντίποδα, οι θιασώτες της έννοιας υπογραμμίζουν ότι, καθεαυτή η προσέγγιση των ΠΠΣ δεν αιτιολογεί νεοφιλελεύθερες πολιτικές σκοπιμότητες, ενώ συμβάλλει καθοριστικά στην εξελικτική προσέγγιση της περιφερειακής ανθεκτικότητας (Bristow και Healy 2014, 2015) που έχει σταδιακά εκτοπίσει τις αρχικές προσεγγίσεις ισορροπίας. Θεωρώντας ακατάλληλες τις ερμηνείες περί γραμμικών δυναμικών και ισορροπιών, η θεωρία των ΠΠΣ αποδέχεται ότι η δυναμική των περιφερειακών οικονομιών διαμορφώνεται από τις επιμέρους δυναμικές των δομικών της στοιχείων, τον τρόπο που αλληλεπιδρούν και συνδέονται μεταξύ τους, αναγνωρίζοντας την περιπλοκότητα των σχέσεων μέσα στις περιφέρειες. Επιπρόσθετα, με βασικό της αξίωμα ότι κανένα σύστημα δεν μπορεί να εξεταστεί απομονωμένο από το περιβάλλον με το οποίο διαδρά, προϋποθέτει μία πολυεπίπεδη αντιμετώπιση της περιφερειακής ανθεκτικότητας που δεν εστιάζει αποκλειστικά σε παραμέτρους του εσωτερικού περιβάλλοντος μίας περιφέρειας αλλά λαμβάνει υπόψη και το εξωτερικό περιβάλλον συσχετίζοντας μικρο- και μακροκλίμακες (Martin και Sunley 2015). Όσο μάλλον προχωρά η έρευνα, καθίσταται σαφές ότι η περιφερειακή ανθεκτικότητα δεν πρέπει να εξετάζεται αποσπασματικά σε τοπικό επίπεδο, αναγνωρίζοντας τη σημασία της ανάλυσης σε πολλαπλές κλίμακες (multi-scalar) προκειμένου να αποτυπωθεί το πολύπλοκο πλέγμα σχέσεων και αμοιβαίων αλληλεπιδράσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα σε μία τοπική ή περιφερειακή οικονομία και το ευρύτερο εθνικό ή υπερεθνικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται και λειτουργεί (Bristow και Healy, 2020: 4). Σχετικά με τους

νεοφιλελεύθερους συνειρμούς που ανακαλεί η ανθεκτικότητα εξαιτίας της σύνδεσης με την επιστροφή στο αρχικό καθεστώς, οι Martin και Sunley (2015: 10), ξεκαθαρίζουν ότι η θεώρηση αυτή σχετίζεται με τη συγκεκριμένη κυρίαρχη αντίληψη περί κανονικότητας, χωρίς η υπόθεση της ισορροπίας να αποτελεί προαπαιτούμενο για την αξιοποίηση της ανθεκτικότητας στην οικονομική γεωγραφία, τα τοπία της οποίας δεν βρίσκονται ποτέ σε ισορροπία. Όπως εξηγούν, κρίσιμη προϋπόθεση για τη χρήση της, είναι η αναγνώριση ότι η ανάπτυξη των περιφερειακών οικονομιών ακολουθεί μία μακροχρόνια πορεία που εξαρτάται από την προηγούμενη διαδρομή και μπορεί να προσδιοριστεί ενώ η επιστροφή στην κανονικότητα σε καμία περίπτωση δεν συνάγεται από την ανθεκτικότητα.

Η κανονιστική ελκυστικότητα του όρου λόγω ταύτισης με την «επιστροφή στην κανονικότητα» αποτέλεσε ένα άλλο δημοφιλές πεδίο κριτικής με το οποίο ταυτίστηκαν πολλοί ερευνητές (MacKinnon και Derickson 2013· Bristow και Healy 2014). Παραπέμποντας σε μία επιδιωκόμενη κατάσταση στην οποία προσβλέπουν όλα τα κοινωνικοοικονομικά συστήματα, η ανθεκτικότητα εκλαμβάνεται ως μία εύσημη λέξη με θετική χροιά αποκλείοντας το ενδεχόμενο να υπάρχουν και περιπτώσεις αρνητικής ανθεκτικότητας εγκλωβισμένες σε οργανωτικές δομές που εμποδίζουν την ανανέωση (Martin και Sunley 2015). Αδυνατεί έτσι να ερμηνεύσει τις περιφερειακές ανισότητες γιατί αντιμετωπίζει την ανάκαμψη ως νομοτελειακή εξέλιξη παρά την αντίθετη εμπειρία μειονεκτικών και βραδυπορουσών περιοχών (David 2018). Βέβαια οι αποτυχίες ανθεκτικότητας είναι ουκ ολίγες, όπως τεκμηριώνει ο Cooke (2017), παραθέ-

τοντας μία σειρά παραδειγμάτων στασιμότητας και μακροχρόνιας εξαθλίωσης, σύγχρονων τοπίων που δεν κατάφεραν να ανακάμψουν, τα οποία καταρρίπτουν την αισιοδοξία ότι η ανθεκτικότητα επικρατεί ανυπόφευκτα, καταδεικνύοντας ότι είναι μία διαδικασία με εξαιρετικά άνισρα αποτελέσματα. Προσφάτως, οι Sweeney, Mordue και Carey (2020) ανέδειξαν τον ανισοβαρή διαχωρισμό στη βιβλιογραφία της περιφερειακής ανθεκτικότητας υπέρ της μελέτης περιοχών που καταφέρνουν να προσαρμοστούν, παραμελώντας εκείνες που αδυνατούν να ανακτήσουν τη δυναμική τους και εγκλωβίζονται σε μία πορεία πτώσης. Διαπιστώνοντας χρήση της έννοιας κατά το δοκούν και εσφαλμένο χαρακτηρισμό περιοχών ως ανθεκτικών λόγω έλλειψης σαφούς ορισμού, διατυπώνουν ένα νέο, πιο ακριβή ορισμό. Σύμφωνα με αυτόν για να υπάρχει ανθεκτικότητα πρέπει να συντρέχουν τρεις προϋποθέσεις, οι οποίες συνίστανται σ' ένα επεισόδιο διαταραχής που αναστέλλει την αναπτυξιακή πορεία, μία παρέμβαση που εκφράζει την αντίδραση των εμπλεκόμενων φορέων και μία «ανανεωμένη διατηρήσιμη πορεία ανάπτυξης» που προκύπτει μέσω προσαρμογής ή μετασχηματισμού σε ποσοτικούς αλλά και ποιοτικούς όρους (Sweeney, Mordue και Carey 2020: 127, 132). Βάσει αυτών των χαρακτηριστικών, αναπτύσσουν για τις περιοχές που δεν επιδεικνύουν ανθεκτικότητα την έννοια της αντίστασης, την οποία τη διακρίνουν από την ανθεκτικότητα, παρομοιάζοντας τη με αρνητικούς λειτουργικούς, πολιτικούς ή γνωσιακούς εγκλωβισμούς (Sweeney, Mordue και Carey 2020: 128, 133). Ειδικότερα αν και οι περιφερειακές οικονομίες που ανθίστανται έχουν κοινές τις δύο πρώτες συνιστώσες με τις ανθεκτικές, αντί για πορεία

ανάπτυξης εμφανίζουν μία παρατεταμένη πορεία πτώσης. Πρόκειται για περιοχές που παρότι δεν αποτυγχάνουν τελείως, αντιστέκονται στην αλλαγή, έχοντας απολέσει τα ανταγωνιστικά τους πλεονεκτήματα ενώ ενδεχόμενα σημάδια ανάκαμψης που παρουσιάζουν οφείλονται σε διακυμάνσεις του οικονομικού κύκλου, όχι σε επαναπροσανατολισμό και κλαδική αναδιάρθρωση.

Εκτός από τις πολιτικές διαστάσεις, οι αναλύσεις περιφερειακής ανθεκτικότητας επικρίθηκαν και για αγνόηση του αντίκτυπου που έχει το απόθεμα κοινωνικού κεφαλαίου στις προσαρμοστικές ικανότητες μίας περιφερειακής οικονομίας. Σύμφωνα με τον Hassink (2010), τα ήθη και τα έθιμα, οι νοοτροπίες και οι άρρητοι μη κωδικοποιημένοι κανόνες που συγκροτούν το κοινωνικό κεφάλαιο μίας περιοχής επηρεάζουν καθοριστικά την προσαρμοστικότητα της, εγκλωβίζοντας τη συνήθως αρνητικά σε συγκεκριμένα γνωσιακά μοτίβα και ισχυρούς δεσμούς που εμποδίζουν την αλλαγή, αν και αποδέχεται το ενδεχόμενο και για θετικές επιδράσεις με μικρότερη πιθανότητα. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις, οι πολιτιστικές νόρμες και οι παραδόσεις μίας περιφέρειας μπορεί να αποδειχθούν ισχυροί μηχανισμοί εξάρτησης από την προηγούμενη διαδρομή προκαλώντας μεγαλύτερο εγκλωβισμό απ' ό,τι οι επενδύσεις σε υποδομές (Pendall, Foster και Cowell 2007: 18). Εντούτοις όπως υπογραμμίζουν οι Martin και Sunley (2015: 9) αλλά και ο ίδιος ο Hassink σε μεταγενέστερο κείμενο (Gong και Hassink 2017), εσχάτως, μεγάλος αριθμός μελετών περιφερειακής ανθεκτικότητας έχει προσανατολιστεί στη διερεύνηση πολιτικών και κοινωνικών παραμέτρων ενσωματώνοντάς τες πλέον στις αναλύσεις. Τέλος αξίζει να επισημανθεί

ότι σημαντικές διαφωνίες ανέκυψαν και ως προς την προστιθέμενη αξία της περιφερειακής ανθεκτικότητας συγκριτικά με έννοιες που ήδη χρησιμοποιούνται, όπως η ανταγωνιστικότητα και η βιωσιμότητα. Αντικρούοντας τις απόψεις ερευνητών όπως ο Bristow (2010) που υποστηρίζει ότι στερείται προστιθέμενης αξίας, οι Martin και Sunley (2015: 11) αποσαφηνίζουν ότι παρότι η επίτευξη ανθεκτικότητας συχνά προϋποθέτει την ανταγωνιστικότητα, πρόκειται για δύο έννοιες διαφορετικές που δεν ταυτίζονται. Παραπέμποντας στον Scott (2013, αναφορά σε Martin και Sunley 2015: 12), καταλήγουν ότι η προστιθέμενη αξία της ανθεκτικότητας έναντι της ανταγωνιστικότητας και της βιωσιμότητας συνίσταται στη στροφή της προσοχής σε διαταραχές και τον τρόπο που επηρεάζουν την περιφερειακή σύγκλιση ή απόκλιση λόγω αλληλεπίδρασης με διεργασίες προοδευτικής αλλαγής.

Η επισκόπηση θα ολοκληρωθεί με τις νέες προκλήσεις που έχουν προκύψει στη βιβλιογραφία της περιφερειακής ανθεκτικότητας, όπως τις επεσήμαναν οι Gong και Hassink (2017). Παρά την πρόοδο που έχει σημειωθεί, σημαντικές ανακολουθίες παραμένουν στον ακριβή προσδιορισμό της επίδρασης της πολιτικής, των δικτύων, αλλά και των συμμετεχόντων σε αυτά δρώντων ενώ επιπρόσθετα καινούριοι προβληματισμοί έχουν ανακύψει (Gong και Hassink 2017: 214). Αρχικά, η αμφισημία και η ασάφεια της έννοιας αντί να περιορίζεται ως απόρροια της μακρόχρονης ερευνητικής ενασχόλησης, διευρύνεται λόγω εφαρμογής της σε πλειάδα θεματικών πεδίων, όπως «κλαδική ανθεκτικότητα» και «τοπική επιχειρηματική ανθεκτικότητα» (Gong και Hassink 2017: 209). Επιπλέον παρόλο που πολλά εννοιολογικά

και αναλυτικά θέματα εξακολουθούν να μην έχουν αντιμετωπιστεί, η περιφερειακή ανθεκτικότητα γνώρισε μεγάλη αποδοχή στους πολιτικούς κύκλους, όπου και αφομοιώθηκε χωρίς να έχει γίνει απόλυτα κατανοητή (Gong και Hassink 2017: 214). Δεύτερον στην πλειοψηφία των μελετών συνεχίζει να γίνεται χρήση μεθόδων ανάλυσης που αξιοποιούν μακροοικονομικά μοντέλα και θεμελιώνονται στην υπόθεση της ισορροπίας. Οι μέθοδοι αυτοί ερμηνεύουν τη διαφορετική ανθεκτικότητα των περιοχών υπολογίζοντας την ικανότητά τους να ανακτούν τα προ κρίσης επίπεδα παραγωγής ή απασχόλησης, αδυνατώντας να αποτυπώσουν την πολυπλοκότητά τους και αγνοώντας ποιοτικές παραμέτρους που σχετίζονται με τις γνωσιακές διαδικασίες και τις προσαρμοστικές ικανότητες των περιφερειών (Gong και Hassink 2017: 215). Επισημαίνοντας ότι απαιτείται να εξεταστούν περαιτέρω οι περιπτώσεις όπου οι ποσοτικές μακροοικονομικές προσεγγίσεις δύνανται να αλληλοσυμπληρώνονται με ποιοτικές, οι Gong και Hassink (2017: 215) αποδεχόμενοι τις απόψεις του Wink (2014) τονίζουν την ανάγκη για περισσότερο κονστρουκτιβιστικές προσεγγίσεις που αντιμετωπίζουν την ανθεκτικότητα ως αποτέλεσμα ανθρώπινων πράξεων, οι οποίες επηρεάζονται από τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται τη διαχείριση διαταραχών. Τρίτον, αν και αναγνωρίζουν την καθοριστική συνδρομή της εξελικτικής οικονομικής γεωγραφίας στην πραγμάτευση της ανθεκτικότητας των περιφερειών με ένα δυναμικό τρόπο, θεωρούν ότι βρίσκεται ακόμη σε πρώιμο στάδιο. Διαφωνούν μάλιστα με την επικρατούσα κατεύθυνσή της, ότι μία περιφερειακή οικονομία είναι ανθεκτική εφόσον δεν είναι εξαρτημένη

από την προηγούμενη διαδρομή της. Αντλώντας από τον Boschma (2015) αναγνωρίζουν ότι ο ρόλος της ιστορίας και της κληρονομιάς του παρελθόντος στην προσαρμοστικότητα μίας περιφέρειας, όπως αποτυπώνεται στις κλαδικές, δικτυακές και θεσμικές της δομές, δεν είναι αποκλειστικά αρνητικός εξαιτίας των περιορισμών που επιβάλλει αλλά και θετικός λόγω των δυνατοτήτων που προσφέρει για επαναπροσανατολισμό και χάραξη νέων διαδρομών ανάπτυξης (Gong και Hassink 2017: 216).

Επίλογος

Παρά τις αντιδράσεις που ανέκυψαν από τη χρησιμοποίηση της ανθεκτικότητας στη μελέτη του τρόπου που οι περιφερειακές οικονομίες ανταποκρίνονται σε διαταραχές, η ωφελιμότητά της έχει αναγνωριστεί και η έννοια κατέχει σημαντική θέση στην ατζέντα της οικονομικής γεωγραφίας. Πολλές μάλιστα από τις επικρίσεις λήφθηκαν υπόψη σε πρόσφατες αναλύσεις συμπεριλαμβάνοντας κρίσιμες παραμέτρους για τη θεμελίωση της ανθεκτικότητας που είχαν αγνοηθεί, όπως ο ρόλος του κράτους και της πολιτικής, η δράση και η κοινωνική παρέμβαση ενώ έχει αρχίσει να διερευνάται και η εμπειρία των μειονεκτικών περιοχών που σημειώνουν φθίνουσες πορείες ανάπτυξης. Επιπλέον η επικράτηση της εξελικτικής προσέγγισης συνετέλεσε στην εξέταση της ποικιλομορφίας και συνθετότητας που χαρακτηρίζει τις περιφερειακές οικονομίες αποτυπώνοντας το πολύπλοκο πλέγμα σχέσεων και αμοιβαίων αλληλεπιδράσεων που διαμορφώνει την ανθεκτικότητα, ενώ η αξιοποίηση μεθόδων ανάλυσης σε πολλαπλές κλίμακες επιτρέπει συσχετισμούς ενδογενούς και εξωγε-

νούς αιτιότητας, χωρίς η μελέτη της ανθεκτικότητας να περιορίζεται σε παράγοντες και αλληλεπιδράσεις τοπικής εμβέλειας.

Σ' ένα περιβάλλον ραγδαίων μεταβολών και προκλήσεων η ανθεκτικότητα αναδείχθηκε ως ένα ιδανικό πλαίσιο ανάλυσης των ετερογενών αντιδράσεων που επιδεικνύουν οι περιφερειακές οικονομίες ενόψει διαταραχών και του αντίκτυπού τους στη διαμόρφωση του οικονομικού χώρου. Ενθαρρύνοντας νέους τρόπους σκέψης και μία διαφορετική οπτική στη δυναμική των χωρικών κοινωνικοοικονομικών συστημάτων που εστιάζει στις προσαρμοστικές ικανότητες στην αλλαγή και στις αναπτυξιακές διαδικασίες μετασχηματισμού των περιφερειών, συμβάλλει στην ερμηνεία της διαχρονικής μεταβολής του οικονομικού τοπίου. Παράλληλα όμως διαμορφώνοντας τις μακροχρόνιες αναπτυξιακές διαδρομές των περιφερειακών οικονομιών συντελεί στην κατανόηση της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης, αφού οι διαφορές στην περιφερειακή ανθεκτικότητα επηρεάζουν τη διεύρυνση ή σύγκλιση των περιφερειακών ανισοτήτων. Με τις κρίσεις να αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της αναπτυξιακής διαδικασίας των καπιταλιστικών οικονομιών, όπως αποδεικνύει η πανδημία Covid-19 με τις άνισες χωρικές επιπτώσεις, η συμβολή της περιφερειακής ανθεκτικότητας στην οικονομικο-γεωγραφική σκέψη καθίσταται καταλυτική.

Βιβλιογραφία

Bailey, D., Clark, J., Colombelli, A., Corradini, C., De Propris, L., Derudder, B., Fratesi, U., Fritsch, M., Harrison, J., Hatfield, M., Kemeny, T., Kogler, D.F., Lagendijk, A., Lawton, P., Ortega-Argilés, R.,

- Otero, C.I. και Usai, S. (2020) «Regions in a time of pandemic», *Regional Studies*, 54 (9), σ. 1163-1174.
- Boschma, R. (2015) «Towards an Evolutionary Perspective on Regional Resilience», *Regional Studies*, 49 (5), σ. 733-751.
- Bristow, G. και Healy, A. (2014) «Regional Resilience: An Agency Perspective», *Regional Studies*, 48 (5), σ. 923-935.
- Bristow, G. και Healy, A. (2015) «Crisis response, choice and resilience: insights from complexity thinking», *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 8 (2), σ. 241-256.
- Bristow, G. και Healy, A. (2020) «Introduction to the Handbook on Regional Economic Resilience», στο G. Bristow και A. Healy (επιμ.) *Handbook on Regional Economic Resilience* (σ. 1-8). Τσέλτεναμ: Edward Elgar Publishing.
- Christopherson, S., Michie, J. και Tyler, P. (2010) «Regional resilience: theoretical and empirical perspectives», *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3 (1), σ. 3-10.
- Cooke, P. (2017) «Resilience in ruins: the idea of the “arrested dialectic” in art after resilience’s failures», *European Planning Studies*, 25 (1), σ. 48-66.
- Cretney, R. (2014) «Resilience for Whom? Emerging Critical Geographies of Socio-ecological Resilience: Resilience of What, for Whom?», *Geography Compass*, 8 (9), σ. 627-640.
- David, L. (2018) «Agency and resilience in the time of regional economic crisis», *European Planning Studies*, 26 (5), σ. 1041-1059.
- Di Caro, P. και Fratesi, U. (2018) «Regional determinants of economic resilience», *The Annals of Regional Science*, 60 (2), σ. 235-240.
- Donald, B. και Gray, M. (2019) «The double crisis: in what sense a regional problem?», *Regional Studies*, 53 (2), σ. 297-308.
- European Commission (2021) Employment and Social Developments in Europe 2021 Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion Directorate F. Διαθέσιμο στο: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=738&langId=en&pubId=8402&furtherPubs=yes> [Ανακτήθηκε στις 21/7/2021].
- Evenhuis, E. (2017) «New directions in researching regional economic resilience and adaptation», *Geography Compass*, 11 (11), σ. e12333. DOI: [10.1111/gec3.12333](https://doi.org/10.1111/gec3.12333)
- Fröhlich, K. και Hassink, R. (2018) «Regional resilience: a stretched concept?», *European Planning Studies*, 26 (9), σ. 1763-1778.
- Gong, H. και Hassink, R. (2017) «Regional resilience: the critique revisited», στο N. Williams και T. Vorley, *Creating Resilient Economies* (σ. 206-216). Edward Elgar Publishing.
- Hassink, R. (2010) «Regional resilience: a promising concept to explain differences in regional economic adaptability?», *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3 (1), σ. 45-58.
- Hudson, R. (2010) «Resilient regions in an uncertain world: wishful thinking or a practical reality?», *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3 (1), σ. 11-25.
- MacKinnon, D. και Derickson, K. D. (2013) «From resilience to resourcefulness: A critique of resilience policy and activism», *Progress in Human Geography*, 37 (2), σ. 253-270.
- Markusen, A. (2003) «Fuzzy Concepts, Scanty Evidence, Policy Distance: The Case for Rigour and Policy Relevance in Critical Regional Studies», *Regional Studies*, 37 (6-7), σ. 701-717.
- Martin, R. (2012) «Regional economic resilience, hysteresis and recessionary shocks», *Journal of Economic Geography*, 12 (1), σ. 1-32.
- Martin, R. (2018) «Shocking Aspects of Regional Development: Towards an Economic Geography of Resilience», στο G. Clark, M. Feldman, M. Gertler και D. Wójcik (επιμ.) *The New Oxford Handbook of Economic Geography* (σ. 839-864). Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Martin, R. και Sunley, P. (2015) «On the notion of regional economic resilience: conceptualization and explanation», *Journal of Economic Geography*, 15 (1), σ. 1-42.
- Martin, R. και Sunley, P. (2020) «Regional economic resilience: evolution and evaluation», στο G. Bristow και A. Healy (επιμ.) *Handbook on Regional Economic Resilience* (σ. 10-35). Τσέλτεναμ: Edward Elgar Publishing.
- Pendall, R., Foster, K. A. και Cowell, M. (2010) «Resilience and regions: building understanding of the metaphor», *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3 (1), σ. 71-84.
- Pike, A., Dawley, S. και Tomaney, J. (2010) «Resilience, adaptation and adaptability», *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3 (1), σ. 59-70.
- Simmie, J. και Martin, R. (2010) «The economic resilience of regions: towards an evolutionary approach», *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3 (1), σ. 27-43.
- Swanstrom, T. (2008) «Regional Resilience: A Critical Examination of the Ecological Framework», *UC Berkeley: Institute of Urban and Regional Development*. Διαθέσιμο στο: <https://escholarship.org/uc/item/9g27m5zg> [Ανακτήθηκε στις 9/12/2019].
- Sweeney, B., Mordue, G. και Carey, J. (2020) «Resilient or resistant? Critical reflections on resilience in an old industrial region», *Geoforum*, 110, σ. 125-135.
- Walker, J. και Cooper, M. (2011) «Genealogies of resilience: From systems ecology to the political economy of crisis adaptation», *Security Dialogue*, 42 (2), σ. 143-160.
- Wink, R. (2014) «Regional Economic Resilience: European Experiences and Policy Issues», *Raumforschung und Raumordnung*, 72 (2), σ. 85-91.